

LA TRADUCCIÓ CATALANA (C. 1351)
DE LES *GRANDES CHRONIQUES DE FRANCE*¹

THE MEDIEVAL CATALAN VERSION (C. 1351)
OF THE *GRANDES CHRONIQUES DE FRANCE*

MONTSERRAT FERRER
Universitat de Barcelona

LLUÍS CABRÉ
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Aquest treball reexamina la documentació (1339-1380) de Pere III i l'infant Joan referent a les *Grandes Chroniques de France* i la relaciona amb la traducció catalana, conservada fragmentàriament al registre 894 de l'ACA. La traducció es va executar poc abans de 1351 a la cancelleria reial; el foli conservat correspon a l'inici d'un exemplar de qualitat que no es devia acabar mai (vegeu-ne la reproducció i l'edició). És probable que l'original francès fos el que tenia Pere III el 1339 i havia extraviat el 1361. En aquest cas, es tractaria del *Roman des rois* de Primat amb una continuació fins a Felip l'Ardit (com la del ms. nouv. acq. fr. 10043 de la BnF); l'infant Joan ja podia demanar a Carles V l'actualització de Pierre d'Orgemont.

Paraules clau: *Grandes Chroniques de France*; traducció al català medieval; Pere III el Cerimoniós.

Abstract: This article reexamines Peter III and Prince John's documentation (1339-1380) regarding the *Grandes Chroniques de France*. These documents are linked to a Catalan translation of the French historical compilation. This Catalan translation (ACA, Register 894) was carried out at the Royal Chancery shortly before 1351. Its extant folio belongs to a high-quality manuscript copy that was probably never completed. Its French original might be the copy Peter III owned by 1339 and lost by 1361. If this is the case, the French original manuscript would contain Primat's *Roman des rois* and a continuation up until Philip the Bold (such as BnF, MS nouv. acq. fr. 1004). The Infant John may have asked Charles V for Pierre d'Orgemont's update.

Keywords: *Grandes Chroniques de France*; medieval Catalan translations; Peter III the Ceremonious.

SUMARI

1. Introducció.– 2. Les *Grandes Chroniques de France* de Primat a Carles V.– 3. Les *Grandes Chroniques* a la cort de Pere III i els seus fills.– 4. La traducció catalana.– 5. Apèndix. Text.– 6. Bibliografia citada.

---

¹ Aquest treball és part dels subprojectes FFI2008-05556-C03-02 i FFI2008-05556-C03-01 finançats pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

Abreviatura utilitzada: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; BnF = Bibliothèque nationale de France; reg. = registre; ms. = manuscrit.

1. INTRODUCCIÓ

Fa poc més d'un segle, Antoni Rubió i Lluch va donar notícia d'un breu fragment d'una traducció catalana de les *Grandes Chroniques de France*, conservat en un full de guarda d'un registre de l'Arxiu Reial². Editat parcialment en una nota, aquest fragment no ha merescut gaire atenció. En aquest article editem el text català, acarat amb el francès i acompanyat de la documentació que s'hi relaciona, amb la intenció de valorar-ne la importància històrica.

2. LES GRANDES CHRONIQUES DE FRANCE DE PRIMAT A CARLES V

El 1274 el monjo Primat acabava a l'abadia de Saint-Denis el llibre *Roman des rois*, que havia començat a escriure anys abans a petició de Lluís IX (1226-1270). El rei va morir abans que Primat acabés l'obra, i aquest va dedicar-la finalment al seu successor, Felip III l'Ardit (1270-1285). Encara avui se'n conserva l'exemplar de presentació (és el manuscrit 782 de la Bibliothèque de Sainte-Geneviève)³. El *Roman des rois* recull la història dels reis de França des de l'origen dels francs fins a Felip II (1180-1223), i és el nucli inicial de la compilació històrica que es coneix amb el nom de *Grandes Chroniques de France*⁴.

El llibre de Primat rarament fou copiat tot sol. La majoria dels pocs manuscrits conservats porten continuacions diverses. Aquestes continuacions, fetes al segle XIV, allargaven la crònica dels regnats a mesura que se succeïen aprofitant textos escrits a l'abadia de Saint-Denis. Els monjos de Saint-Denis, al nord de París, s'havien dedicat, des del segle XII, a copiar i a compondre obres històriques i, per la relació de l'abadia amb els monarques francesos, es van especialitzar a escriure la història reial: vides dels reis i cròniques dels seus regnats, tot en llatí⁵. Algunes d'aquestes vides i cròniques, més o menys elaborades, van ser traduïdes al francès i copiades després del text de Primat, de manera que els manuscrits contenen una primera part sempre igual amb el *Roman des rois* i una segona part amb continuacions diferents. No hi ha, doncs, una única continuació al text de Primat, però la més freqüent durant la primera meitat del segle XIV és la que aprofitava obres de Guillem de Nangis, arxiver de Saint-Denis de 1285 a 1300: una vida de Lluís IX, una altra de Felip III i una crònica abreujada dels reis de França. El resultat és una compilació gens uniforme, ja que els textos recopilats eren de naturalesa, autors i èpoques diferents.

Entre 1340 i 1360, Richard Lescot, un conegut historiador i copista de Saint-Denis, va reprendre el *Roman des rois*, el va revisar i el va seguir des d'on ho havia deixat Primat fins al regnat de Felip VI (1328-1350). És la continuació més completa feta fins llavors, i des d'aquest moment l'obra sencera es transmet amb el títol *Chroniques de France*. Per fer la continuació, Lescot es basà principalment en diverses cròniques redactades i traduïdes a Saint-Denis i en les obres de Guillem de Nangis. El

² A. Rubió i Lluch, *Documents*, vol. I, pp. 196-198.

³ B. Guenée, *Les Grandes Chroniques de France*, pp. 187 i 212.

⁴ Per a la gènesi i la transmissió de les *Grandes Chroniques*, és bàsic l'article de Guenée citat a la nota anterior, i els treballs següents: G. Spiegel, *The Chronicle Tradition of Saint-Denis*; F. Avril et al., *Les Grandes Chroniques de France*, que inclou una llista de manuscrits conservats a les pàgines 286-288.

⁵ B. Guenée, *Les Grandes Chroniques de France*, pp. 189-191. Primat fou el primer a escriure en francès. La seva obra és alhora una compilació feta a partir de fonts llatines diverses, la majoria produïdes també a Saint-Denis (F. Avril et al., *Les Grandes Chroniques de France*, pp. 98-99).

rei Joan II (1350-1364), fill de Felip VI, ja disposava d'un exemplar amb la versió de Lescot (British Library, Royal 16.G.VI)⁶.

Les *Chroniques de France* no van tenir gaire difusió fora de Saint-Denis fins al regnat de Carles V (1364-1380), quan la feina de redacció per seguir actualitzant l'obra es traslladà a la cort reial. El 1375 Carles V es va fer copiar un luxós exemplar de les *Chroniques* segons la versió de Lescot (revisada), i les va fer completar pel seu secretari Pierre d'Orgemont, que va afegir-hi una continuació amb els regnats de Joan el Bo i del mateix Carles V en un segon volum. Els dos volums es van relligar en un de sol el 1377 (Bibliothèque nationale de France, fr. 2813), deixant-hi al final uns folis en blanc, que es van omplir posteriorment amb alguns capítols addicionals que arribaven a l'any 1379⁷. Les *Grandes Chroniques* de Carles V, doncs, van ser escrites a la cort, controlades directament pel monarca i pensades per a un públic de prínceps i nobles. L'obra tingué un èxit extraordinari, immediat, i es divulgà àmpliament entre la noblesa francesa, sobretot a les corts del nord de França. Se'n conserva un gran nombre de manuscrits, la majoria molt luxosos, ricament il·luminats i decorats amb belles miniatures. Les *Grandes Chroniques* de Carles V esdevingueren, així, la versió canònica de l'obra⁸.

Durant la segona meitat del segle XV encara es van seguir ampliant, però la majoria de manuscrits transmeten la versió de Carles V just amb l'afegitó de la seva mort. En aquesta època, l'obra es divulgà fora de la cort⁹.

3. LES *GRANDES CHRONIQUES* A LA CORT DE PERE III I ELS SEUS FILLS

Les *Chroniques* van arribar ben aviat a mans de Pere III. El 1339 el rei en va comprar un exemplar, junt amb un *Meliadux*, al seu tresorer Ramon Boil¹⁰. Va llegir el llibre i el va guardar a la memòria. Molts anys després, el 30 de novembre de 1361, Pere III va escriure a Francesc de Perellós, que es trobava a París, demanant-li que obtingués el llibre de nou perquè l'havia extraviat: volia que Perellós li comprés el volum o que, si no en trobava cap al mercat, el fes copiar¹¹. El rei descriu el contingut

⁶ Per a les continuacions de les *Grandes Chroniques*, abans i després de Lescot, vegeu G.M. Spiegel, *The Chronicle Tradition*, pp. 117-126; I. Guyot-Bachy, J.M. Moeglin, *Comment ont été continuées les Grandes Chroniques de France*, pp. 385-433.

⁷ Poc després s'hi van afegir encara uns darrers capítols que arribaven fins a la mort de Carles V i la coronació de Carles VI el 1380 (B. Guenée, *Les Grandes Chroniques de France*, pp. 201-202). Quan porten títol, els manuscrits que contenen la versió de Carles V titulen l'obra *Chroniques* o *Gestes de France*, *Chroniques des roys de France* o *Grandes Chroniques de France*, que és el títol amb el qual l'obra s'ha conegut tradicionalment.

⁸ P. Paris, *Les Grandes Chroniques de France*.

⁹ Algunes ampliacions foren fetes altre cop per monjos de Saint-Denis. Ho explica amb detall Guenée, *Les Grandes Chroniques de France*, pp. 202-208. Vegeu també G. Spiegel, *The Chronicle Tradition*, pp. 123-126.

¹⁰ A. Rubió i Lluch, *Documents*, vol. I, p. 117: "cum presenti littera nostra debere recognoscimus et fatemur vobis dilecto consiliario et thesaurario nostro R. de Boil tres mille solidos barchinoneses pro precio duorum librorum vestrorum pargameneorum francesiorum, alterius nominati *Liber regis Meliadux* et alterius nuncupati *Liber canonicarum regum Francie*, quos a vobis habuimus et emimus precio antedicto". La carta està datada a València, el 27 de març de 1339. Reproduïm sempre els documents segons l'edició de Rubió i Lluch; hem accentuat els textos en català segons l'ús modern.

¹¹ A. Rubió i Lluch, *Documents*, vol. I, pp. 196-198: "Mossèn Francesch: sapiats que nós havíem lo libre appellat *Cròniques dels reys de França*, del qual davall és feta pus larga menció, e ara no-l trobam, ço que-ns és fort greu. Per què volem e manam que si la present letra vos aconseguirà a París, que vós nos en compreis I, e si vós n'èrets ja partit, que proveescats en tot cas que alcun vostre amich

de l'obra amb precisió per tal que Perellós sàpiga exactament quin llibre ha de buscar: recorda els orígens de França i la primera dinastia (la merovingia), a propòsit de la qual explica una llegenda visionària que determina el futur del regne –la memòria li falla quan atribueix la llegenda a Meroveu en lloc de Khilderic¹². Acabada aquesta explicació, el rei Pere recorda el final del llibre: *E continua de 1 rey en altre tro aquell rey qui vench a Gerona*. Una altra carta del rei, registrada a continuació, repeteix la mateixa sol·licitud a Pere de Tàrraga: en cas que Francesc de Perellós ja hagués marxat de París, Pere de Tàrraga hauria de complir l'encàrrec reial¹³.

La detallada descripció del contingut del llibre que el rei Pere fa de memòria permet afirmar sense dubte que l'exemplar que havia llegit i que havia extraviat contenia les *Chroniques* fins a Felip III l'Ardit, que va assetjar i prendre Girona el 1285 (*aquell rey qui vench a Gerona*). L'exemplar de Pere III, doncs, havia d'incloure el *Roman des rois* de Primat (que només arriba al regnat de Felip II August, o sigui, al 1223) junt amb una continuació que arribava fins a Felip l'Ardit i, doncs, havia de ser anterior a la versió de Richard Lescot (la que arriba fins a Felip VI). Al manuscrit de la Bibliothèque nationale de France, nouv. acq. fr. 10043, del segle XIV, les *Chroniques* s'acaben precisament amb la mort de Felip l'Ardit¹⁴.

Quan el 1361 Pere III demana un nou manuscrit de l'obra, aprofita l'ocasió per intentar obtenir-ne un exemplar més complet que el que tenia. Diu a Francesc de Perellós: *E no estigats per ço com allí diu Pere d'Aragó, com a nós plau e volem que l'hajam en totes guises complidament, hoc encara tro a aquest rey qui huy és, si-s troba; si no, aytant complit com trobar se puga*. Sabent que les cròniques reials es continuaven, el rei Pere demana a Perellós que, encara que vegi que el llibre tracta de Pere el Gran –probablement es refereix a la invasió francesa de 1285, comandada per Felip l'Ardit–, no aturi aquí la còpia, o la recerca, sinó que li porti el llibre tan complet com el trobi, fins a l'actualitat, si existeix, és a dir, fins a Joan II el Bo, *aquest rey qui huy és*¹⁵. La precisió de la comanda fa pensar que Pere III devia obtenir el llibre.

o conexas lo'ns trop, o si a vendre no se'n trobava, mas que se'n trobàs exemplar, que-l façats trelladar". La carta està datada a Barcelona, el 30 de novembre de 1361. El rei Pere buscava el llibre perdut per tot arreu. Tres dies abans d'aquesta carta, impacient després d'haver-ho regirat tot, havia escrit a Pere Boïl demanant-li que mirés si tenia als seus cofres el *Llibre de les istòries del rey de França* que no trobava enlloc; el rei havia deixat alguns llibres a Pere Boïl i es volia assegurar que aquest no hagués anat a parar a mans de Boïl per descuit (A. Rubió i Lluch, *Documents*, vol. II, p. 137).

¹² "E és lo començament del dit libre, com lo poble de Franssa vench en una província la qual era appellada Sicambra, e lo primer lur rey qui fo hac nom Ferament, e aquest no hac fills. E après ell regnà son nét o nebot, qui hac nom Meroveos. (...) E féu-li veer aquestes iii visions següents: la primera part de la nit veé molts grans leons e salvatges; la segona part de la nit, orses e semblants bèsties salvatges; e en la tercera part, cans grans e petits. E declarà-li la reyna com la primera generació de França devia ésser axí com a leons, la segona com a orses, la tercera com a cans grans e petits, e lavors se minvaria lo regne de França" (A. Rubió i Lluch, *Documents*, vol. I, p. 198).

¹³ ACA, C., reg. 1179, f. 79v (inèdit): "Fem-vos saber que nós escrivim a mossèn Francesch de Perellós per altra letra sots aquesta forma: «Mossèn Francesch, sapiats que nós havíem lo libre appellat *Cròniques del Rey de França* etc.», prout supra proxime in presenti carta, post cuius data littere fuit additum quod sequitur: on si per aventura mossèn Francesch de Perellós era tornat de França e vós hi sots romàs, manam-vos que executats [exeguistats *ms.*] les coses dessus dites, axí com ell fera si present hi fos" (Barcelona, 30 de novembre de 1361).

¹⁴ G. Spiegel, *The Chronicle Tradition*, p. 133. P. Paris, *Les Grandes Chroniques*, pp. 486-487, consigna un manuscrit de la "Bibliothèque du roi" (núm. 8303², segle XV) que també acaba amb Felip l'Ardit. No hem pogut comprovar si és el mateix.

¹⁵ En aquells anys, Richard Lescot ja havia acabat la seva versió de les *Chroniques* fins a Felip VI, però això Pere III no ho devia saber. La continuació fins a Joan el Bo, com hem vist, el 1361 no existia.

També el fill del rei, l'infant Joan, mostrà interès per les *Grandes Chroniques* uns anys després. El 1380, just després de casar-se amb Violant de Bar, va demanar-les al rei Carles V, oncle de Violant¹⁶. L'infant, que a diferència del seu pare tenia accés directe a l'excel·lent biblioteca de la torre del Louvre i un bon coneixement de les novetats literàries de la cort francesa, devia demanar les *Grandes Chroniques* que Carles V havia fet actualitzar per Pierre d'Orgemont pocs anys abans. Una obra de contingut històric, que era un èxit a les corts del nord de França, havia d'interessar per força l'infant Joan, cèlebre per aquesta inclinació francesa¹⁷. No hem trobat cap més rastre segur de l'obra en la documentació reial, però a l'inventari de Martí I, hi havia una *Suma de les canòniques del rey de França* en francès¹⁸.

4. LA TRADUCCIÓ CATALANA

Vegem ara com es relaciona l'interès de la casa reial aragonesa per les *Chroniques* amb el fragment de la traducció catalana conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. La descripció codicològica del fragment aporta informació en aquest sentit.

El fragment correspon al primer foli d'una còpia en net, bella i de gran format (vegeu làmines 1 i 2), que va resultar interrompuda, de manera que es va fer servir posteriorment com a full de guarda: aquest foli es troba enquadrat en un registre de cúria de 1351-1352, el número 20 (*olim* 26) de la sèrie *Gratiarum* (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 894, f. D)¹⁹. El cos del registre consta de 68 folis, amb foliació en números romans original (ff. i-lxvii + un foli final en blanc). El foli D forma part d'un conjunt de vuit fulls de guarda a l'inici del volum ([i] 1[a] A* B C* D 1* 2*)²⁰.

El foli D (i tot el registre) té un format de tamany gran (354 x 285 mm.), amb una caixa d'escriptura (258 x 200 mm.) molt ben delimitada (s'observen les ratlles que l'emmarquen i les perforacions corresponents), i està copiat a dues columnes (258 x 90 mm. cada una, amb un espai entremig de 22 mm.). No hi ha pautat, però les ratlles d'escriptura, perfectament rectes, segueixen les del paper. A l'inici del recto es va deixar espai per a una caplletra de gran tamany, que probablement s'havia d'il·luminar (làmina 1)²¹. Al verso es va deixar espai per a una caplletra més reduïda, que havia d'encapçalar la segona part del text conservat (làmina 2). En tots dos casos, al marge hi ha la petita lletra que indicava a l'il·luminador la caplletra que havia de traçar.

El text es va copiar en una bella gòtica cursiva contemporània als documents del registre 894 i sens dubte de mà d'un escriptor professional²². Hi observem,

¹⁶ A. Rubió i Lluch, *Documents*, vol. II, p. 221: "nós nos delitam molt en legir e axí pròpiament en francès com en nostra lengua metexa, per què us pregam que ns vullats enviar tres llibres escrits en llenguatge francès, ço és les *Canòniques de França, Titus Livius e Mendievila*". La carta està datada a Vic, el 13 d'agost de 1380. Fixem-nos que Joan demana les "Canòniques de França" i no fa referència, com en els documents anteriors, als "reis de França" en el títol.

¹⁷ Una visió recent (amb recopilació bibliogràfica) es pot trobar a Ll. Cabré, M. Ferrer, *Els llibres de França*. Per a la cultura francesa de Violant, vegeu I. de Riquer, *Los libros de Violante de Bar*, pp. 161-173.

¹⁸ J. Massó Torrents, *Inventari dels bens mobles del rey Martí d'Aragó*, pp. 445-446, ítem 229.

¹⁹ Només dos documents del registre són de 1352 (f. 67r).

²⁰ L'asterisc indica els folis amb filigrana.

²¹ Part d'aquest espai l'ocupa una A (gran, maldestre i a tinta), que deu ser un afegit posterior, més que un esbós de la caplletra definitiva.

²² Agraïm l'opinió paleogràfica de Jaume Riera i Jaume Torró.

d'una banda, l'embelliment de molts traços amb una corba final (com els de les lletres g, d, b, y, per exemple al f. Dr, col. a, ratlles 4, 14, 20) i, de l'altra, la pràctica d'allargar les títles d'abreviatures i, en particular, la de prolongar per l'esquerra la barra que creua la *p* de *per* (f. Dr, col. b, ratlles 3, 4), tal com feien alguns escrivans del mateix registre.

El paper confirma la qualitat de la impaginació i de la lletra, i la proximitat d'aquesta còpia a l'execució del registre 894. El foli D (i tots els de guarda, excepte un, més modern) són escrits en paper italià de qualitat, el mateix utilitzat al cos del registre. En els fulls veïns, s'hi troben dues filigranes molt semblants: la primera (ff. A i C) és un fruit amb dues fulles que pengen fins a la mateixa alçada (= Fruit1), semblant al núm. 7374 del repertori de Briquet, que la documenta a Florència entre 1373 i 1374²³; la segona filigrana (ff. I i 2) és una variant, amb el fruit i les dues fulles calcats, però aquestes pengen una més amunt que l'altra (= Fruit2); aquesta variant, la documenta el núm. 7345 de Briquet el 1336 i el núm. 7347 el 1341. Els dos papers utilitzats, que són molt similars, segurament tenen idèntic origen. Els 68 folis del registre pròpiament dit combinen aquests dos papers²⁴. El registre de *Gratiarum* immediatament anterior (núm. 893), igualment dels anys 1351-1352, també fa servir el paper amb les filigranes esmentades, si bé el format del paper és l'habitual als volums de l'Arxiu, més petit que el del registre 894²⁵.

La professionalitat de la lletra, el tipus de paper i la *mise-en-page* ens diuen que el foli D va ser copiat per un escrivà de la cancelleria reial: una mateixa remesa de paper va servir per als registres 893 i 894 i per als folis de guarda d'aquest últim registre. També sembla evident que, si es va iniciar aquesta còpia bella i de qualitat de les *Cròniques de França*, la traducció ja devia estar acabada.

No sabem com i per què el foli D va anar a parar a l'inici de l'actual registre 894. L'enquadrernació del volum no permet analitzar-ne la constitució: no es pot determinar la solidaritat dels vuit fulls de guarda de l'inici ([i] 1[a] A* B C* D 1* 2*). En tot cas, no corresponen a un plec íntegre: les filigranes no casen i 1[a] és un full modern afegit posteriorment. Els altres set fulls tenen, a jutjar pel paper, un mateix origen. D'aquests, tres corresponen amb certesa a l'intent de produir una còpia en net de les *Cròniques de França*: els folis [i], D i 2 porten tots tres la mateixa caixa d'escriptura marcada²⁶. Jaume Riera ens indica que els registres es relligaven abans de començar a escriure-hi, i que era habitual posar-hi fulls de guarda habitualment en blanc (com en aquest cas, amb l'excepció de D i 1). Així doncs, hem de suposar que aquests fulls de guarda (excepte 1[a]) formaven part de l'actual registre, començat a escriure el 1351, i que el foli D havia estat copiat prèviament i aprofitat després per a la guarda del registre. Això explica que aquest registre sigui més gran del que és habitual: el foli D i altres havien estat destinats a la còpia de la traducció catalana de les *Cròniques de França*. En conclusió: l'intent de produir un bell exemplar d'aquesta traducció, i per tant el seu antígraf, són anteriors a 1351²⁷.

²³ C. Briquet, *Les Filigranes*. La filigrana fa 105 mm. d'alt per 48 d'ample i s'ajusta a les ratlles verticals del verjurat.

²⁴ S'observen les filigranes, per exemple, als ff. Ixvii (Fruit1) i v (Fruit2).

²⁵ ACA, C., reg. 893. S'observa la filigrana, per exemple, als ff. 1, 7 i 8 (Fruit1), i 221 (Fruit2).

²⁶ El f. 1 comença *ex abrupto* i conté documents de 1351 en llatí, contemporanis al cos del registre. Els ff. 1[a] i A contenen notes modernes (f. 1[a]) o de finals del segle XVI (f. A) amb les signatures del registre. Excepte D, la resta de folis de guarda són en blanc.

²⁷ El f. A conté una nota escrita en lletra humanística de finals del segle XVI o posterior que dona compte del canvi de numeració del registre: "Regestum hoc olim intitulabatur Gratiarum 26 de forma maiori Regis Petri 3 de anno 1351 ad 1352 nunc vero Gratiarum 20. Regis Petri IV." No ens consta

El text copiat al foli D en lletra gòtica de molt bona factura correspon al pròleg de Primat que encapçalava la compilació de les *Chroniques*. Al final del foli el copista va deixar un espai en blanc, perquè el primer capítol havia de començar al foli següent amb una caplletra. En aquest espai, una segona mà, en tinta més fosca, va continuar una mica més tard la còpia de la traducció, amb l'inici del capítol 1 (vegeu làmina 2). La lletra d'aquesta segona mà, contemporània, és més petita i angulosa, no presenta els traços d'embelliment de la primera mà, i escriu en rengles més atapeïts, sense respectar les ratlles del paper. Només es conserven cinc ratlles d'aquesta continuació al final del foli, però és segur que el text seguia: l'última frase queda tallada i hi ha una correcció marginal. Sembla, doncs, que la segona mà va aprofitar la feina anterior amb un propòsit diferent.

També creiem, però no amb seguretat, que aquesta segona mà és la mateixa que anota correccions als marges de tot el foli D. Aquestes correccions són de dues menes. Per una banda, restitueixen omissions que es poden certificar amb el text francès: per exemple, allà on la primera mà va copiar *que nigon no-l tingue a munçonger*, el corrector va afegir al marge *de ço qu-él dirà* (cf. *on ne le tiegne à mençoncier de ce que il dira*)²⁸. Per altra banda, les correccions canvien formes de la traducció que no eren errònies, sinó que s'ajustaven perfectament al text francès: per exemple, on la primera mà deia *empreses* (cf. *emprises*), la correcció llegeix *començades*, i on s'havia escrit *a conèxer a les bones gens* (cf. *pour faire cognoistre aus vaillans gens*), el corrector prefereix "a fer per mills donar entendre a les gens". En canvi, no esmena alguns errors de còpia de la primera mà. Sembla, doncs, que la mà que va continuar copiant la traducció –ja sense la intenció de produir un exemplar de qualitat– va revisar el conjunt i, en fer-ho, va afegir *ope ingenii* retocs a la versió que aprofitava.

Les dades codicològiques i documentals exposades fins aquí permeten concloure que el fragment del foli D és l'inici de la còpia d'una traducció probablement completa de les *Chroniques*²⁹. Aquesta còpia es va fer a la cancelleria de Pere III amb la intenció de produir un exemplar bell i luxós, potser de presentació. Un escrivà de la cancelleria va començar-la abans de 1351, però per algun motiu la va interrompre. Al registre, hi copien documents Mateu Adrià i Jaume Conesa, entre d'altres. Un segon escrivà la va reprendre, sense tanta cura, i va revisar el tros ja copiat. Tot plegat no devia produir-se gaire temps abans de la confecció del registre; altrament, no s'explcaria que els fulls de guarda preparats per al nostre text i el cos del registre fossin tots copiats amb paper d'una mateixa remesa.

Situats en aquest moment, no gaire abans de 1351, sembla lícit pensar que, si la còpia la va executar un escrivà de la cancelleria, aquesta i la traducció prèvia devien ser un encàrrec reial³⁰. Recordem que Pere III el 1339 ja tenia un

---

que el canvi de numeració (del 20 al 26) comportés una nova enquadernació (i per tant la possibilitat que el foli D entrés a formar part del registre en aquest moment). Aquesta nova numeració és posterior a 1588, ja que un catàleg d'aquesta data descriu l'actual registre 894 així: "Item altre registre de dit rey en Pere 3 intitulat gratiarum mil tres cents cinquanta un y cinquanta dos y es de paper de forma major. Conte en si sexanta vuyt fulles de les quals comença la primera *nos Petrus et caetera cedint ad laudem eij* et la darrera acaba *dominus rex mandavit mihi Jacobo Conesa. A-y* al principi una fulla escrita que no es foleada. Es núm. 26" (B. Massip, *Memorial*, I, f. 61v).

²⁸ Vegeu el text en català i el francès acarats a l'Apèndix I. El corrector, doncs, o tenia davant l'original francès o la còpia en brut de la traducció.

²⁹ L'única alternativa fóra que es tractés d'una prova d'impaginació prèvia, quan la traducció encara no estava acabada. No coneixem, però, cap exemple medieval d'aquesta pràctica.

³⁰ La filigrana Fruit1 es troba també, per exemple, en el manuscrit 943 de la Biblioteca de Catalunya, un exemplar de gran format (410 x 295 mm.) de mitjan segle XIV amb un cronicó (ff. 1-3), la *Crònica dels comtes de Barcelona i dels reis d'Aragó* (ff. 4-13v) i la *Crònica de Desclot* (ff. 14-219).

exemplar en francès de les *Cròniques de França*. Fóra ben possible, doncs, que aquest hagués servit posteriorment per fer-ne una traducció. Com sabem, l'exemplar francès del rei es va extraviar en algun moment abans de 1361. També sembla lògic deduir que aquest exemplar encara existia quan es va fer la traducció de les *Cròniques de França*. El més probable és que la còpia en net d'aquesta traducció, documentada pel foli D, quedés interrompuda per sempre i que la còpia de treball amb la traducció sencera es perdés, qui sap si juntament amb l'original. D'altra manera no s'explicaria que el rei sol·licités amb tanta urgència un nou exemplar francès de les *Chroniques* el 1361 a Francesc de Perellós. Aquest interès renovat pot tenir diverses explicacions. Potser el rei volia l'original francès per fer-lo traduir, ja que, com hem vist, la traducció testimoniada pel foli D no devia arribar a editar-se. Una segona possibilitat, més probable atesa la insistència del rei a tenir les *Chroniques* ben actualitzades, és que volgués el llibre a la seva biblioteca per estar al dia, o fins i tot que desitgés consultar aquesta font –que tractava, recordem-ho, de la invasió de 1285– pensant en la redacció o revisió d'una obra historiogràfica pròpia. La *Crònica general* de Pere III (coneguda també com a *Crònica de Sant Joan de la Penya*) es va començar a confeccionar cap a 1348-1350; abans de 1359 ja n'existia una versió en llatí, però la versió catalana revisada i acabada és posterior, probablement d'abans de 1366³¹.

Més enllà de la importància literària que pugui tenir rescatar, gràcies a Antoni Rubió i Lluch, un episodi de la història de les traduccions al català medieval, saber que Pere III llegia i recordava la crònica francesa, i que probablement la volia traduïda al català, és una dada que ajuda a perfilar el seu interès per la historiografia. Recordar que havia llegit la versió francesa de la invasió de 1285 –tan diferent, en intenció política i narració dels fets, de la que trobaríem en Bernat Desclot o en la mateixa *Crònica general*– és interessant per a l'historiador actual.

El cronicó ara s'ha anomenat *Annals de 1285* i en aquest manuscrit porta dues entrades de 1298 i 1334 (S.M. Cingolani, *La memòria dels reis*, pp. 137-139, n. 158).

³¹ Per a aquesta datació, vegeu S.M. Cingolani, *La memòria dels reis*, pp. 205-212. El capítol 36 de la *Crònica general* tracta de Pere el Gran i la invasió francesa de 1285, però no hem sabut veure-hi cap afinitat amb els capítols de les *Grandes Chroniques* on es parla de Felip l'Ardit, la invasió i la mort de tots dos reis (capítols 41-45). Vegeu, respectivament, A.-J. Soberanas (ed.), *Crònica general de Pere III*, pp. 140-148; P. Paris (ed.), *Les Grandes Chroniques*, vol. V, pp. 77-86.

5. APÈNDIX. TEXT

El text català es troba al f. D del registre de Cancelleria 894 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Hem separat i accentuat les paraules segons la normativa actual; hem regularitzat les grafies i, j, u, v, i l'ús de majúscules i minúscules, i desenrotllat les abreviatures; el punt volat assenyala vocals elidides on la normativa no permet l'ús de guió o apòstrof. El text francès segueix, amb algun canvi de puntuació, l'edició de Paulin Paris, *Les Grandes Chroniques de France, selon que elles sont conservées en l'église de Saint-Denis en France*, I, París, 1836-1838, pp. 1-5.

	<i>Cròniques de França, traducció catalana</i>	<i>Grandes Chroniques de France</i>
5	[D r] Aquel qui aquesta obra comença, a tots cells qui aquesta istòria legiran, saluts en Nostre Senyor. Per ço con moltes gens duptaven de la generació del rey de Ffrança et de qual linyatge ells són venguts, començà a ffer aquesta obra per manament de tal hom qui no-s poch ne-s dech rebuyar. Mas per ço	Celui qui ceste euvre commence, à tous ceus qui cette histoire liront salut en Nostre Seigneur! Pour ce que plusieurs gens doutoient de la généalogie des roys de France, de quel original et de quelle ligniée ils sont descendus, emprist-il ceste euvre à faire par le commandement de tel homme que il ne put ni ne dut refuser.
10	com sa sciència et la simplea de son enguiny no basta a tractar tan alta obra com és aquesta istòria, per ço prega al començament a tots aquells qui aquest libre legiran que açò qu'els hi trobaran de deffaliment qu'els o soffiren cortesament e no [vullen] vilanament rependre, car, així com ell ha damunt dit, lo deffaliment de la sciència et de la parleria que en	Mais pour ce que sa lettréure et la simplesce de son engin ne souffist pas à traitier de euvre de si haute histoire, il prie au commencement à tous ceus qui ce livre liront que ce que ils y trouveront à blasmer, ils le souffrent patiamment sans vilaine reprehension, car, si comme il a dit devant, les défauts de lettréure et de loquence qui en lui sont et la simplesce de son engin
15	ell és et la simplea de son enguiny lo deuen escusar per rahó.	le doivent escuser par raison.
20	E axí sàpien tuit que ell tractarà al pus breument que porà, car longa paraula e confusa plau poch a aquells qui la hoen, mas la breu paraula tost dita plau als entenents. Per què aquesta istòria serà escrita segons la letra et la ordonança de les Canòniques de la abadia de	Tous sachiez que il traitera au plus briefment qu'il pourra, car longue parole et confuse plait petit à ceus qui l'escoutent; mais la parole briefve et apertement dite plait aus entendans. Et sera ceste histoire descrite selon la lettre et l'ordonnance des Croniques de l'abbaye de Saint-Denis en France, où les histoires et les faits de tous les roys sont écrits. Car là doit-on prendre et puisier l'original de l'histoire. Et s'il peut trouver ès croniques d'autres églyses chose qui vaille à la besoigne, il y pourra bien ajouster, selon la pure vérité de la lettre, sans riens oster si ce
25	les Canòniques de la abadia de monsènyer sant Danís de Ffrança, on les istòries et tots los feits dels reys de Ffrança són scrits. Car d'alí deu hom pendre et transladar de l'original de les istòries. E si él	
30	pot trobar en les canòniques d'altres	
35		

40	<p>esglésies cosa qui ffaça al tractar, él porà bé ajustar segons la pura veritat de la letra, et menys de res tolre si no és cosa qui faça confusió, et menys de res ajustar si ja no són alguns accidents. E per ço que nigun no·l tingue a munçonger de ço qu·él dirà, prega a tots aquells qui aquesta istòria legiran qu·éls guarden en les Canòniques de monsènyer sant Danís, et allà podran provar per la letra si diu veritat o monçonega.</p>	<p>n'est chose qui face confusion, et sans riens ajouster d'autre matière si ce ne sont aucunes incidences. Et pour que on ne le tiegne à mençonger de ce que il dira, il prise à tous ceus qui ceste histoire liront que ils regardent aus Croniques de saint Denis; là pourra-on esprouver par la lettre s'il dist voir ou mençonge.</p>
50	<p>Per què cascú pot bé saber que aquesta obra és profitosa a fer conèixer a les bones gens la gesta dels reys de Ffrança e per mostrar a tots d'on ve l'altea del món, car açò és eximpli de fer bona vida als reys et als prínceps qui han terra a governar. Car diu un gran doctor que aytal istòria és memòria³² de vida. E, donchs, porà cascun trobar bé et mal, bell et leix, sen et folia, et fer de son pro per los eximplis de la istòria. Et de totes les altres coses que y ligiran en aquest libre, emperò si totes no aprofitaven, totes vegades la pus gran partida se'n porà retenir e·s porà ajudar d'ella.</p>	<p>Et peut bien chascun savoir que ceste euvre est pourfitable pour faire cognoistre aus vaillans gens la geste des roys, et pour monstrier à tous dont vient la hautesce du monde. Ce est exemple de bonne vie mener, et mesmement aus roys et aus princes qui ont terres à gouverner. Car un vaillant maistre dit que ceste histoire est mirouer de vie. Ici pourra chascun trouver bien et mal, bel et laid, sens et folie, et faire son preu de tout par les exemples de l'histoire; et de toutes les choses que on lira en ce livre, si elles ne pourfitent toutes, toutesfois la plus grant partie en peut aidier.</p>
65	<p>Bé sàpien donchs tuit que no y ha res ajustat del seu, ans és tot dels antichs faedors qui tractaren e·l faeren e l'ordonaren segons les istòries et los feits dels reys, sí que aquell qui aquesta obra fa no y met res del seu, mas aplega de diverses volums dels antichs faedors açò qu·él met en aquesta present obra.³³</p>	<p>Bien sachent que il n'i a riens du sien ajouste, ains est tout des anciens aucteurs qui traitièrent et compilèrent les histoires selon les fais des roys; et de par eus dist-il ce qu'il parole, et sa vois est leur meisme langue. Pour ce prie à tous ceus qui ce livre liront que ils ne le tiegnent à presumptueus de ce que il a ceste euvre emprise, s'il est, pour ce, de petite affaire.</p>
75	<p>Et de part d'èls diu ço que ell diu, et la veu sua és lo dit dels dits doctors. Per ço prega aquell qui aquesta obra fa a tots cells qui aquest libre ligiran qu·éls no·l tinguen presumtuós de ço que ha aquesta obra empresa, per</p>	
80	<p>ço com ell és de fort petit affer.</p>	

³² *memòria*: hauria de dir "mirall"; error probablement comès en la transmissió del text francès.

³³ *sí que aquell qui ... aquesta present obra*: afegit en relació amb el text francès editat.

85	<p>E per ço com tres generacions són estades dels reys de Ffrança après qu'èls començaren a ésser, serà tota aquesta istòria departida en III llibres principals. El primer llibre parlarà de la generació Merovea; el segon, de la generacion Pepín; e el terç, de la generació Uch Chapet. E axí serà cascun llibre departit en diverses llibres segons lurs vides [D v] e los feits de diversos reys. E seran ordonats los llibres per capítols per pus planament entendre la matèria e sens confusió. Lo començament d'aquesta istòria serà pres de l'alt linatge dels troians, d'on ella és devalada per successió de temps.</p>	<p>Et pour ce que trois générations ont esté des roys de France puis que il commencierent à estre, sera ceste histoire devisée en trois livres principaux. Au premier parlera de la généalogie Mérovée; au second de la génération Pépin; et au tiers de la génération Hue Chapet. Et sera chascun livre sous-devisé en divers livres, selon les vies et les fais des divers roys. Ordonés seront par chapitres, pour plus plainement entendre la matière et sans confusion. Le commencement de ceste histoire sera pris à la haute ligniée des Troiens, dont elle est descendue par longue succession.</p>
100	<p>[C]erta cosa és que los reys de Ffrança, per los quals lo regne és gloriós e nomenat, devalaren del noble linatge de Troya. Glorioses foren en victòrias, nobles en nomenada, et en la fe christiana fermes et devots. Jatsia açò que aquella nació sia fort fera e cruel contra sos enamichs, segons que-l nom o significque, sí és ella misericordiosa et de bon ayre vers sos sotsmeses et vers aquells que ella sotsmet per batalla, perquè ells antigament no-s combatien tant per créxer son regne et sa senyoria, com faïen per haver glòria de victòria. Et açò no fo sens rahó Ffrança nomenada senyora sobre totes altres nacions, car ella no soffrí longament la servitut de les ídoles ne dels menyscreens, depuys que ella hoý la santa preicació de veritat, mas tant tost obeý a son creador can ella hoý sos missatgers, e a Déu offerí et sacrificà les primícies; et en lo començament de son regne ab gran amor et ab gran devoció demanà la fe christiana, et desiyava més lo multiplicament de la fe que no faïa lo creximent de la senyoria terenal. Car despuys que ella obeý a son Creador, li ha donat Nostre Senyor una prerogativa, et ha un aventatge sobre totes altres terres</p>	<p>Certaine chose est donques que los reys de France, par les quels le royaume est glorieus et renommé, descendirent de la noble ligniée de Troie. Glorieux furent en victoire, nobles en renommée, en la foy crestienne ferves et dévots; et bien que celle nacion soit forte et fière et cruele contre ses ennemis, selon que le nom le ségnifie, si est-elle miséricors et débonnaire vers ses subjets et vers ceus que elle soumet par bataille. Car ils ne se combatioient pas anciennement tant pour accroistre leur royaume et leur seigneurie, comme ils faisoient pour aquerre la gloire de victoire. Et ne fut-elle pas sans raison dame nommée sur autres nascions; car elle ne souffrit pas longuement la servitude de ydolatrie ni de mescréandise, puis que elle oy la sainte prédication de vérité; tost obéit à son créateur, quant elle oy ses messages; à Dieu offrit et sacrefia les premices et le commencement de son règne; en si grant amour et en si grant dévotion reçut la foy crestienne, que puis cele heure que elle obéit à son créateur, elle desiroit plus le moutepliment de la foi, que elle ne faisoit l'accroissement de la seigneurie terrienne. Et lui a Nostre Sire donné, par sa grâce, une prerogative et un avantage sur toutes autres terres et sur toutes autres nascions: car onques puis</p>

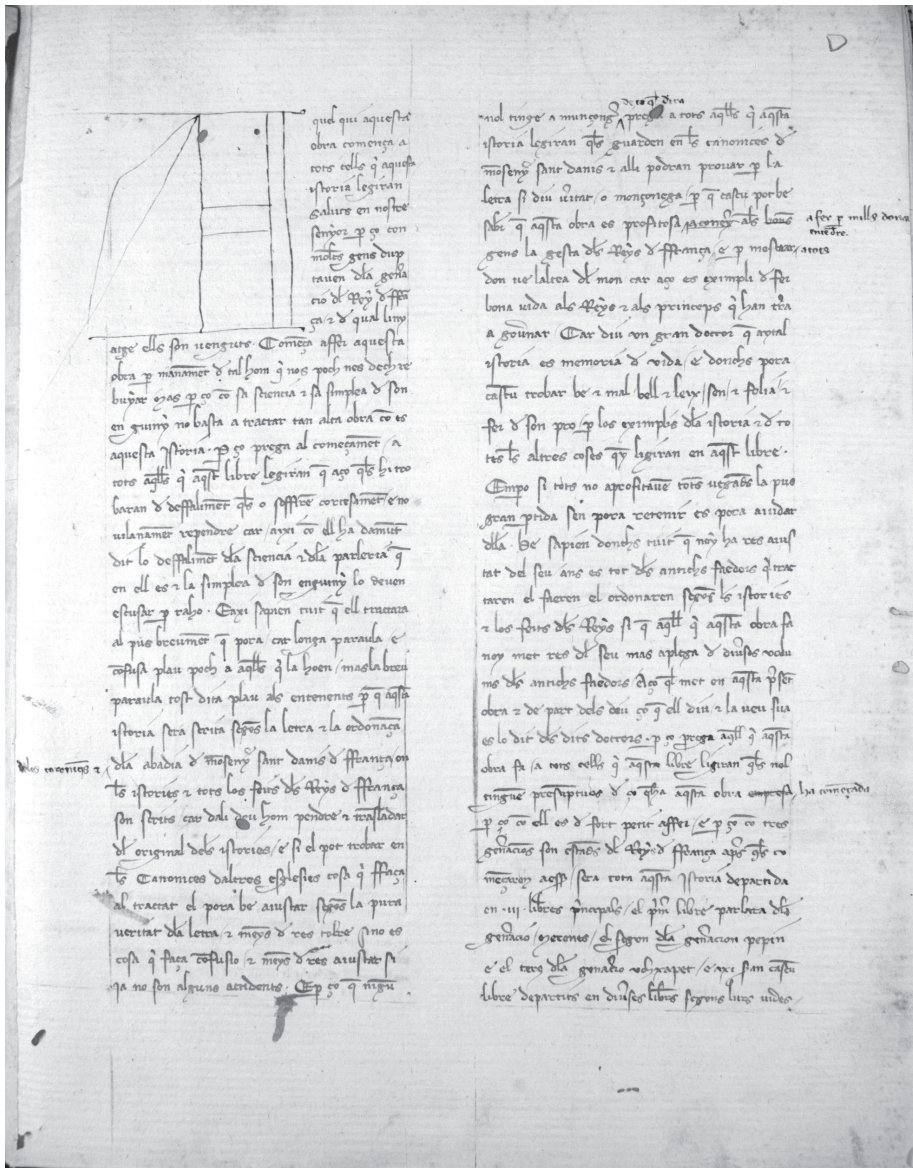
<p>135 et nacions: que null temps despuys que ella fo convertida et començà a servir a son Creador, no fo [hora] que la fe no fos pus fermament e més dretament tenguda que en niguna altra terra, et per ella és multiplicada e sostenguda et defesa santa Esgleya. E si niguna altra nació fa a santa 140 Esgleya mal o greuye, en Ffrança ne ve fer son complangiment, et en Ffrança ha son reffugi et son socors, e de Ffrança ve la espada et la lança per què sancta Esgleya és venyada. E Ffrança, com leal filla, socor³⁴ sa 145 mare en tota necessitat; és tot dia aparelada a ella ajudar.</p> <p>E donchs, si la fe és pus fermament e pus dretament tenguda, 150 no és sens rahó. La primera és que sant Denis, lo gloriós màrtir et apòstol de Ffrança, per lo qual ministeri et preïcació ella fo primerament convertida, la sosté et la empara com sa pròpria partida, per la introducció 155 del qual li fo liurada. La segona rahó és que la font de clericia, per qui sancta Esgleya és sostenguda et il·luminada, floreix a París. Axí com alguns ho volen dir, clericia et 160 cavalleria són tot dia d'un acort que la u no pot sens l'altre, et tot dia són ensemps tengudes et encara, la mercè de Déu, no-s departexen. Car en III regions han habitat ensemps en 165 diversos temps. En Grècia regnaren primerament, car en la ciutat d'Atenes fou trobada filosofia e exida flor de cavalleria. De Grècia vengren depuix a Roma. E de Roma 170 són vengudes en Ffrança. Déus per sa gràcia vulla que longament hi sien mantengudes a laor et glòria de son beneït nom, qui viu et regna per tots temps sens fi. Amén.</p>	<p>que elle fu convertie et elle commença à servir à son créateur, ne fut heure que la foi n'y fust plus fervemment et plus droitement tenue que en nule autre terre; par elle est moutepliée, par elle est soustenuë, par elle est-elle deffendue. Si nule autre nascion fait à sainte Eglyse force ni grief, en France en vient faire sa complainte, en France vient à refuge et à secours, de France vient l'espée et la glaive par quoi elle est vengiee. Et France, comme loiale fille, secourt sa mère à tous besoins; elle a tousjours la selle mise pour lui aidier et secourre.</p> <p>Si la foi donques y est plus fervemment et plus droitement tenue, ce n'esti mie sans raisons. La première est que mon seigneur saint Denis, le glorieux martyr et apostre de France, par lequel ministère elle fu premièrement convertie, la soustient et garantist comme sa propre partie qui, pour introduire la foi, lui fut livrée. La seconde raison si peut estre tele que la fontaine de clergie, par qui sainte Eglyse est soustenuë et enluminée, fleurist à Paris. Et, comme aucuns veulent dire, clergie et chevalerie sont tousjours si d'un acort, que l'une ne peut sans l'autre: tousjours se sont ensemble tenues et encore, Dieu merci, ne se départent-elles mie. En trois régions ont habité en divers tems. En Grèce régnèrent premièrement, car en la cité d'Athènes fu fadis le puis de philosophie, et en Grèce la fleur de chevalerie. De Grèce vinrent puis à Rome. De Rome sont en France venues. Dieu par sa grâce veuille que longuement i soient maintenues à la loenge et à la gloire de son nom, qui vit et règne par tous les siècles des siècles. Amen.</p>
---	--

³⁴ Al manuscrit hi ha un mot corregit que no es llegeix bé (vegeu l'aparat), però *cf.* el francès *secourt*.

175		Livre premier. I. Comment François descendirent des Troiens
180	[Q]uatrecens e IIII anys ans que la ciutat de Roma fos fundada, regnava Príam en Troya la gran. E tramès Paris, fill primogènit seu, en Grècia per tolre Elena, la muller del rey Menalaus, per venjar-se d'una honta que ls grechs li havian feta. Los grechs, qui foren ...	Quatre cens et quatre ans avant que Rome fut fondée, régnoit Priant en Troie la grant. Il envoia Paris, l'aisné de ses fils, en Grèce pour ravir la royne Hélène, la femme au roys Ménalaus, pour soi vengier de une honte que les Grecs lui eurent jà faite. Les Grecs, qui moult furent corrouciés de ceste chose, s'esmurent et vindrent asségier Troie. ...

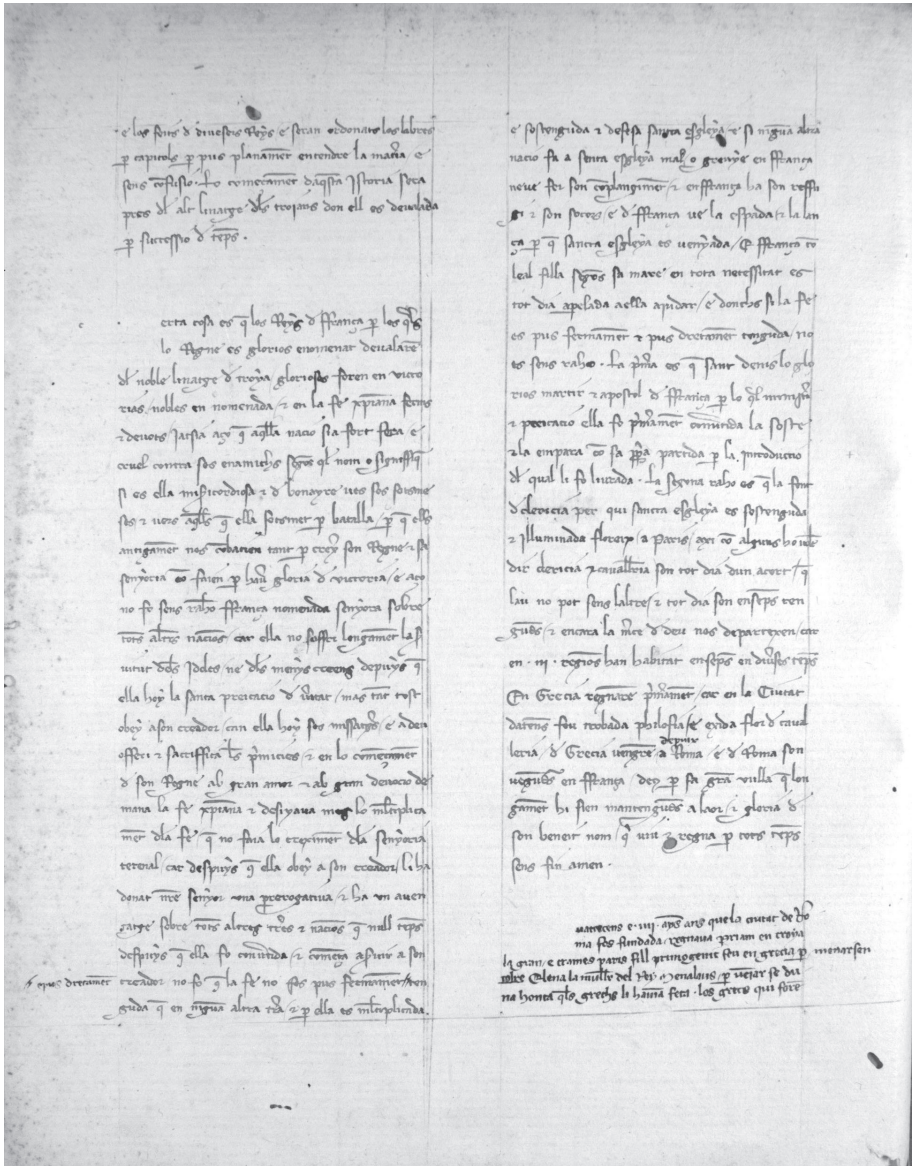
10 la simplea] sa simplea ms. 28-29 de les Canòniques] de les canoniques et *afegit pel corrector* 42 tingue] tinge ms. 42-43 de ço qu-él dirà] *afegit pel corrector* 49-50 a fer conèixer a les bones gens] *el copista escriu a conexer a les bones gens, i el corrector ho substitueix per a fer per mills donar entendre a les gens* 52 a tots] *afegit pel corrector* 61 totes no] tots no ms. 79 empresa] *substituí per ha començada pel corrector* 82 dels reys] del reys ms. 86 Merovea] Meronts ms. 88 serà] seran ms. 89 departit] departits ms. 96 ella] ell ms. 108 vers sos] vrs sos ms. 114 rahó] *amb titlla de nasal supèrflua* 134-135 e més dretament] *afegit pel corrector* 144 socor] segons *corregit en so...rs ms.* 167 filosofia] philofia ms. 169 depuis] *afegit pel corrector* 178-185 [Q]uatrecens ... qui foren] *afegit per la segona mà* 182 tolre] *substituí per menarsen pel corrector*

Làmina 1. ACA, Cancellaria, reg. 894, f. Dr.

Làmina 2. ACA, Cancelleria, reg. 894, f. Dv.

6. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Avril, François; Gousset, Marie-Thérèse; Guenée, Bernard, *Les Grandes Chroniques de France reproduction integrale en fac-similé des miniatures de Fouquet. Manuscrit français 6465 de la Bibliothèque Nationale de Paris*, París, Philippe Lebaud, 1987.
- Briquet, Charles, *Les Filigranes: dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, Amsterdam, The Paper Publications Society, 1968.
- Cabré, Lluís; Ferrer, Montserrat, *Els llibres de França a la cort de Joan d'Aragó i Violant de Bar*, dins Alberni, Anna; Badia, Lola; Cifuentes, Lluís; Fidora, Alexander (eds.), *El saber i les llengües vernacles a l'època de Lluís i Eiximenis. Estudis Icrea sobre vernacularització*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 2012.
- Cingolani, Stefano Maria, *La memòria dels reis: les quatre grans cròniques i la historiografia catalana, des del segle X fins al XIV*, Barcelona, Base, 2007.
- Guenée, Bernard, *Les Grandes Chroniques de France: Le Roman aux roys (1274-1518)*, dins Nora, Pierre (ed.), *Les Lieux de mémoire*, París, Gallimard 1986, vol. II, pp. 189-214.
- Guyot-Bachy, Isabel; Moeglin, Jean-Marie, *Comment ont été continuées les Grandes Chroniques de France dans la première moitié du XIVe siècle*, "Bibliothèque de l'École des Chartes" 163 (2005), pp. 385-433.
- Massip, Bernat, *Memorial del ques ha de advertir de prompte per trobar lo dels armaris*, Barcelona, [s.n.], 1558.
- Massó Torrents, Jaume, *Inventari dels bens mobles del rey Martí d'Aragó*, "Revue Hispanique" 12 (1905), pp. 413-590.
- Paris, Paulin (ed.), *Les Grandes Chroniques de France, selon que elles sont conservées en l'église de Saint-Denis en France*, París, Techener, 1836-1838.
- Riquer, Isabel de, *Los libros de Violante de Bar*, dins *Las sabias mujeres. Educación, saber y autoría (siglos II-XVII)*, Madrid, Asociación cultural Al-Mudayna, 1994, pp. 161-174.
- Rubió i Lluch, Antoni, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000 [1908-1921].
- Soberanas, Amadeu-J. (ed.), *Crònica general de Pere III el Cerimoniós, dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya*, Barcelona, Alpha, 1961.
- Spiegel, Gabrielle M., *The Chronicle Tradition of Saint-Denis: A Survey*, Leiden, Classical Folia Editions, 1978.

Fecha de recepció del artículo: febrero 2011

Fecha de aceptación y versión final: junio 2011